

<https://doi.org/10.15407/fd2024.02.030>
УДК 1(091)

Гайнер КЛЕМЕ,

доктор філософії, професор із філософії,
Університет Мартина Лютера,
06108, Гале-Вітенберг (Німеччина)
heiner.klemme@phil.uni-halle.de

КАНТ ПРО САМОЗБЕРЕЖЕННЯ РОЗУМУ¹

Поняття самозбереження було одним із центральних понять у філософії та юриспруденції Нового часу. Чимало дослідників слушно вказують на те, що це поняття цілком обґрунтовано було пов'язане з розумом людини. У Кантовій філософії теж можна знайти цю ідею самозбереження розуму, насамперед у сенсі самоутвердження розуму, проте цей сюжет, хоч як це дивно, не відіграє жодної вагомої ролі в сучасних кантознавчих дослідженнях. Безперечно, «раціональність самозбереження» лежить в основі будь-якого пізнання і чинення, однак це лише одне значення самозбереження. У «Метафізиці звичаїв» Кант говорить про «моральне самозбереження», яке полягає в тому, що людина не порушує своїх етичних і правових обов'язків. Водночас Кант вживає «самозбереження» і в значенні сильної моральної позиції, зорієнтованої на цілі. У цьому стосунку Кант мовить про збереження «людськості в нашій особі». Там, де самозбереження стає спеціальною темою в Канта, йдеться про положення щодо цілей, про формування та розвиток, про подолання неповноліття. Ця тема експлікується завдяки низці інших понять: самостійне мислення, самовизначення, самопанування, самовладання, самосхвалення, самопочуття, самозаконодавство, автономія тощо. Як відомо, Кант порівнює категоричний імператив із «компасом», з яким люди можуть орієнтуватися у своїх вчинках. Однак для повної орієнтації потрібні знання

¹ © Heiner F. Klemme, з німецької переклала Софія-Ольга Кунгурцева, науковий редактор Віталій Терлецький.

Цитування: Клеме, Г. (2024). Кант про самозбереження розуму. *Філософська думка*, 1, 30—37. <https://doi.org/10.15407/fd2024.02.030>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

про світ та людей, треба зважати на конкретні речі та реальних людей. У своїй статті «Що означає орієнтуватися в мисленні?» (1786) Кант формулює «максиму самозбереження розуму», яка постає конкретизацією думки, що розумна істота існує як ціль сама по собі. Ця максима ідентифікується із максимою самостійного мислення, мета якого полягає у подоланні неповноліття. Як відомо, ця засаднича теза є програмою просвітництва. Максиму «самозбереження розуму» як верховний принцип нашого використання розуму можна тлумачити як максиму другого порядку. Вагомо підкреслити, що сфера застосування цієї максими є значно ширшою і більшою мірою всеохопною порівняно зі сферою застосування категоричного імперативу.

Ключові слова: Кант, самозбереження, розум, моральна теорія, просвітництво.

Мою доповідь присвячено тематиці, що нею, як відомо, займалися чимало філософів Нового часу. Деякі з них навіть дотримувалися думки, що ми маємо завзятіше мислити про цю тематику: йдеться про самозбереження. Щоб навести принаймні два промовистих приклади, хочу згадати Томаса Гобса, який підніс прагнення людини до збереження власного життя до ключового мотиву своєї політичної філософії. За Гобсом, жодна розумна людина не прагне війни. Другим автором є Джон Лок. Лок переконаний, що люди мають дане Богом право на життя, свободу і володіння (life, liberty and estate); ці три права разом він називає власністю (property). Зберегти свою власність — це не тільки право людини, але і її обов'язок. Жоден уряд не має права втручатися у власність людей, якщо тільки це вторгнення не виправдане з позицій загального збереження власності.

У старій літературі про модерну філософію зазначалося, що тематика самозбереження не випадково була для новочасних філософів такою злободенною. Адже ці філософи пов'язують самозбереження із поняттям розуму. Новочасні філософи хочуть показати, що розум зберігає себе та як це відбувається, і намагаються продемонструвати це, виходячи зі свого домагання, що задля реалізації вимоги розуму до самозбереження потрібні нові філософи, новий метод і нове мислення. Діагноз епосі модерну, викладений Максом Горкгаймером у його праці «Розум і самозбереження» 1941—1942 років, пов'язаний із критикою буржуазної філософії (якою він її бачить). Натомість Ганс Блюменберг вбудовує свої міркування про вимогу новочасної філософії до самозбереження і самовповноваження у розмисли про новочасний процес секуляризації. Самоутвердження є за Блюменбергом «програмою існування, згідно з якою людина уміщує свою екзистенцію в історичну ситуацію, і в якій вона переднакреслює собі, як хоче охопити свої можливості» (Blumenberg, 2012: S. 151; cf. 157). Блюменберг переконаний, що раціональний Новий час як ціле вбачає своїм завданням легітимізувати себе перед теологічним абсолютизмом Середньовіччя.

Те, що Кант так само наділяв ідею самоутвердження вагою (а саме в значенні самоутвердження розуму), що ця ідея просто-таки вказує у центр його філософії, — це відзначали кантознавці й раніше. А втім, вона якимось чудом не відіграє в актуальних дебатах жодної ролі.

У вісімдесятих роках ХХ століття, услід за Гансом Блюменбергом, його учень і управлінець спадщиною Манфред Зомер висунув тезу, котра, на мою

думку, є слушною: «те, що Кант називає "самозбереженням розуму" є підставним принципом його власної філософії» (Sommer, 1988: S. 91; Sommer, 1977: S. 16)². Проте, у своїх творах Зомер, на жаль, виразно відмовляється від будь-якої нормативної оцінки концепції самозбереження розуму в Канта та — при всій своїй самобутності перед лицем свого вчителя Блюменберга — все ж понадміру орієнтується на його інтерпретацію «самозбереження як зятятості (Beharrung)» (Sommer, 1988: S. 91). Обидва пункти не сприяють, на жаль, цілісному розумінню Кантової філософії.

Нехай самозбереження у Канта завжди тлумачать також і як *conservatio sui* або *perseveratio* (Sommer, 1988: S. 90). Резонно також і те, що «пізнання і чинення [...] однаковим чином закладені найглибше і сформовані раціональністю самозбереження, втримання ідентичності, забезпечення наявного» (Sommer, 1988: S. 91). Проте все це лише одне значення самозбереження³. У своєму вченні про чесноти із «Метафізики звичаїв» (1797) Кант згадує також і про «моральне самозбереження». Воно полягає у дотриманні негативних обов'язків. Я зберігаю себе як розумну істоту, коли я не порушую своїх обов'язків (при цьому ми мусимо мислити і про етичні, і про правові обов'язки, як вони розвиваються в ульпіанівських формулах із вчення про право 1797 року. До цих обов'язків права як перший обов'язок зараховується обов'язок зберігати самого себе як суб'єкта права).

Є і друге значення самозбереження. Тут самозбереження означає певну визначену позицію або настанову, яка орієнтується на цілі. Воно може мати сильний етично-моральний фокус, коли Кант протиставляє природному самозбереженню «самозбереження геть іншого стибу», а саме збереження «людськості у нашій особі» (AA 5: 261). Водночас воно може стосуватися і всіх наших проявів свободи у мисленні та волінні, для визначення й втілення яких потрібен розум. Людина як здатний до свободи і розуму суб'єкт мусить орієнтуватися у світі. Категоричний імператив (моральний закон) слугує їй за компас (AA 4: 404)⁴. А втім, компаса як орієнтирного інструмента часто недостатньо. Через це розум має формувати себе у світі як спроможність правил і як сила судження, щоб могли орієнтуватися у тих сферах, де самого тільки категоричного імперативу не вистачає.

Розум, пише Кант, потребує «спроб, вправлення, занять, щоб крок за кроком поступати від однієї сходинки розуміння до інших» (AA 8: 19), аби могли здійснити себе й орієнтуватися в нашому світі. Під цим поглядом Кантова філософія вже не ґрунтуватиметься «суттєвим чином на положеннях про збереження» (Sommer, 1988: S. 91), як вважав Зомер. Саме там, де самозбереження у

² Райнгард Брандт зазначає, що «визначення, самовизначення, відтак самозбереження, самопочуття, самосвідомість [...] є сигнальними словами, що характеризують *oikeiosis* і є центральними для другої половини XVIII століття» (Brandt, 2007: S. 151). Стосовно природного і морального самозбереження в Канта див. також: (Hutter, 2003: SS. 155—159, 176—181, 188).

³ За Кантом воно належить «до морального здоров'я (*ad esse*) людей» (AA 6: 419).

⁴ Питання виведення конкретних обов'язків із категоричного імперативу і застосування цих обов'язків далі не розглядатимуться. Цим питанням присвячене інше дослідження.

творах Канта тематизується експліцитно, його увага зосереджується на положеннях про цілі, про формування і розвиток, про подолання неповноліття⁵. Розум воліє здійснити себе у цьому світі таким, яким сам себе від початку розуміє: як законодавця у царинах природи і свободи, як спонтанність, як спроможність встановлювати зв'язки між уявленнями та поняттями і як джерело ідей, за допомогою яких людина може помислити загальне та орієнтуватися на місці. Наш розум — це не якась субстанція, що завжди вже є. Він мусить бути — як на індивідуальному рівні, так і на рівні роду — сформованим, освіченим, вихованим і виплеканим. Його треба правильно і добре вживати⁶, він мусить орієнтуватися і розширювати свої пізнання. Саме у своєму тлумаченні розуму як скерованого на функції та діяльності Кант виявляється модерним теоретиком.

Про те, що розум сам має інтерес до свого збереження, що він — через категоричний імператив — навіть зобов'язує нас до того, щоб ми зважали на нас самих і зберігали себе як останню мету всіх речей, Кант не перехоплюється ні словом. Він радше послуговується низкою слів, які виражають справу самозбереження у цілому. Так у своїх письмових творах, лекціях і рефлексіях він мовить про самостійність, самовизначення, самопанування, самовладання, самосхвалення, самостійне мислення, самопочуття, самозаконодавство, автономію і незалежність, а також і про повноліття та просвітництво, інтерес розуму і гуманність.

Ми, як особи, не просто зацікавлені у нашому самозбереженні: за Кантом ми — нашим власним розумом — до цього навіть зобов'язані. Так категоричний імператив як верховний принцип моралі вимагає від нас, щоби ми ніколи не зважали на людину суто як на засіб, а повсякчас і як на ціль саму по собі⁷. А у філософії права Кант вказує на наш правовий обов'язок, ніколи не подавати себе іншим суто як засіб їхньої свobodної самоволі. Навіть коли він не говорить про самозбереження *expressis verbis*, у його філософії йдеться саме про це. Категоричний імператив та виведені з нього правові обов'язки наказують не вадити іншим особам у їхній свободі, адже вони, як автономні розумні істоти, існують як цілі самі по собі. Розум воліє, щоб, вдаючися до вжитку нашої свobodної самоволі, ми зважали на нього. Це рівноважить із висловом, що ми — люди — взаємно повинні зважати одне на одного як на осіб, адже ми необхідним чином воліємо цього як (чисті) розумні істоти. У «Критиці практичного розуму» Кант вказує на «моральний закон у мені» і «зоряне небо наді мною». Обидві ці речі «сповнюють помисел дедалі новішим і чимраз дужчим подивуванням та побожністю, що частіше і довше міркувати над ними» (AA 5: 161). Ми подивовуємося їм, вони є стійкими величинами в нашому житті, вони дають нам оперття і роз'яснення стосовно чогось вирішального. Як вже було згадано, Кант порівнює принцип моралі, категорич-

⁵ Стосовно цього поняття і його філософського контексту див.: (Stader, 2024).

⁶ «Правильний вжиток розсуду і розуму: логіка. Правильний вжиток чистого розсуду і розуму: метафізика. Добрий вжиток чистого розсуду і розуму: мораль» (AA 19: 171; Refl. 6816).

⁷ «Вчиняй так, щоб ти завжди ставився до людства — як у своїй особі, так і в особі будь-кого іншого — водночас і як до мети, ніколи не суто як до засобу» (AA 4: 429).

ний імператив, із «компасом», з яким ми «у кожному окремому випадку можемо дуже добре» розрізнити, «що є добрим, що злим, що є відповідним обов'язку, а що суперечить йому» (AA 4: 404; cf. 8: 142). Проте, щоб могли цілковито орієнтуватися у цьому світі й зберегти себе як розумних істот в усій повноті, цього принципу недостатньо. Необхідні знання про світ і людей, ми мусимо зважати на конкретні речі і реальних людей, котрі вступають у поле нашого зору. Тож верховна максима вільного вжитку нашого розуму мусить бути по-справжньому всеохопною.

Передовсім у своїх малих творах і лекціях Кант розмірковує про конкретні умови та можливості загального, спрямованого на самозбереження орієнтування у світі людей, як-от Ви, Ти і Я. Непоодинокі фрагментарність, нестаточність, неформальність його принагідних спостережень і зауваг виявляється власне, як вже було згадано, центром такого мислення, що знає про крихкість умов, за яких розгортається самостійне мислення і подолання неповноліття. «Засада самозбереження здорового розуму» (AA 25: 1049), себто «максима самозбереження розуму» (AA 8: 147 Anm.) є максимою нашого життя. У цій максимі конкретизується думка про те, що розумна істота існує як ціль сама по собі. Хай як ми збираємося провадити своє життя, наш розум є тим, що ми прагнемо зберегти.

Часу бракує навіть для того, щоб надати бодай тільки грубий огляд Кантового викладу. Я хотів би використати залишок часу і коротко згадати його статтю «Що означає: орієнтуватися в мисленні?» 1786 року. У примітці до цієї статті Кант встановлює показові зв'язки між різними провідними поняттями своєї філософії. Спершу він говорить про «самостійне мислення». Самостійне мислення досягається як діяльність, що має за мету пошук «верховного спробного каменя істини у самому собі (тобто у власному розумі)». Той, хто думає сам, не наслідуює жоден чужий розум, не підпорядковується сліпо жодному авторитету. Розумні люди не визнають нічого із того, що вони самі не можуть помислити як розумне. Кант називає максиму, «повсякчас мислити самостійно... просвітництвом» (ibid.). Максими самостійного мислення і самозбереження розуму є тотожними за значенням. Самостійне мислення має за мету подолання неповноліття і самозбереження розуму, воно спрямоване на розуміння підстав, цілей і каузальних зв'язків.

Не можна плутати просвітництво зі знаннями. Багато людей знають чимало, мають знання про всі можливі речі, можуть розв'язати будь-який кросворд. Однак допоки вони не розуміють, як вони застосовують свої знання, вони не є просвіченими. До того ж людина може бути самостійним мислителем і не маючи всебічних знань. Самостійне мислення і просвітництво є питанням позиції, способу мислення і, якщо хочете, умонастрою. Їхньою метою є поступ людини у власній справі. Самостійний мислитель — це той, хто так послуговується своїм розумом, щоби у цьому вжиткові його зберегти. Як ми можемо це встановити? Тим, що ставимо правильні питання. Хто послуговується своїм власним розумом, той питає себе, «чи досяжним буде підставу, з якої щось приймається, або ж правило, що впливає із того, що приймається, зробити загальною засадою вжитку свого розуму» (AA 8: 146-147 Anm.).

У «максимі самозбереження розуму» йдеться про верховне правило (принцип) нашого вжитку розуму. Це максима другого порядку, позаяк вона стосується тих максим, які безпосередньо є провідними для нас у вчинках (максими першого порядку). Хто дотримується верховної максими самозбереження, той відкидає усі можливі максими вчинку першого порядку, які, якщо зробити їх «загальною засадою вжитку свого розуму», обмежуватимуть або навіть цілковито виключать вільний вжиток розуму в майбутньому. Застосована тут процедура перевірки максими через іншу, вищу максиму нагадує перевірку наших максим вчинку через категоричний імператив, проте Кант далі її не деталізує. Безсумнівним видається те, що я себе не зберігаю як розумна істота, якщо я вчиняю всупереч категоричному імперативу і моїм моральним зобов'язанням. Проте сфера застосування «максими самозбереження розуму», як вже було зазначено, у порівнянні із категоричним імперативом (а також із відповідними правовими обов'язками) є ширшою і всеохопнішою. Гадаю, через це Кант не випадково відмовляється від поняття закону, коли мовить про верховну максиму загального вжитку нашого розуму. При всій своїй загальності багато наших максим мусять лишатися відкритими до особливих обставин і даностей, за яких їх застосовують. Що у сфері моралі було б ознакою вчинку, несумісного з обов'язком або ж відповідного йому, у сфері нашого загального розумного орієнтування у світі може бути дане нам як виняток із максими. Простір дії сили судження є набагато більшим, аніж простір наших обов'язків. Це пояснює, чому Кант не викладає згаданий процес застосування категоричного імперативу до наших максим вчинку, себто не зазначає для цього жодної процедури. Єдиною вимогою до застосування максим є, за Кантом, свобода мислення.

Розум воліє, щоб ми його зберігали. З моралі і права ми знаємо, яких правил нам не вільно дотримуватися. Проте, простір дій, що лишається нам для врегулювання нашого самозбереження, усе ж дуже великий. Ми не знаємо напевне, де пролягає межа між збереженням, порушенням і знищенням. Потрібна сила судження. Видається, що поруч із очевидними випадками правил, що суперечать розуму, існує сіра зона таких правил, що їх можемо викласти то так, а то зовсім інакше. Та все ж Кант у своєму есе орієнтується на однозначні приклади. Він вказує на «марновірство та мрійництво» як форми вираження нашого уважання-за-істину, котрі зникають, щойно ми випробовуємо їх. Припускаю, що читання «Критики чистого розуму» є сприятливим для того, щоби довідатися про границі розуму і умови його застосування. Ця праця запевнює нас у тому, що духи, оскільки ми не здатні їх споглядати у просторі і часі, не можуть бути предметом формального пізнання. Можливо, вони якимось чином і є, але вони нас не стосуються. Вони не є предметом у світі нашого досвіду.

Любі колеги, пані та панове, ми дісталися фіналу моєї доповіді. Я обрав тему, яка, на мій погляд, стоїть у центрі філософії Канта і щодо якої варто продовжувати міркувати із найрізноманітніших причин. По-перше, позаяк ми можемо тільки тоді зрозуміти взаємозв'язок між різними частинами й рівнями Кантової філософії, коли можемо визначити чіткий фокус його мислення, і тут я запропонував обрати для цього поняття самозбереження. По-друге, тому, що Кант з його

інтерпретацією самозбереження розуму позиціонує себе змістово і методично в контексті свого часу. Якщо ми розуміємо, у чому полягають особливості Кантового вчення у порівнянні зі, скажімо, згаданим на початку Гобсом чи Локом, то ми розуміємо краще і Канта, і інших авторів. Ми можемо дізнатися щось, чого не дізналися б без уваги до контексту. І по-третє, тематика самозбереження розуму саме тоді набуває неабиякої нагальності, коли самозбереженню щось загрожує. У часи великих суспільних потрясінь, у часи війни, мислення — це не гра в бісер. Мислення вирішує, що ми відчуваємо, що ми робимо і від чого утримуємось. Кантова філософія самозбереження розуму завше є актуальною, адже загрози розумові, свободі й миру то більшають, то меншають, але вони є повсякчас.

Я щиро дякую за Вашу увагу! Мені дуже шкода, що ми не можемо поспілкуватися про Канта особисто, і я сподіваюся, що в нас буде нагода це надолужити. Що швидше, то краще.

ДЖЕРЕЛА / REFERENCES

- Blumenberg, H. (2012). *Die Legitimität der Neuzeit*. Erweiterte Ausgabe, 6. Aufl. Frankfurt a.M: Suhrkamp.
- Brandt, R. (2007). *Die Bestimmung des Menschen bei Kant*. Hamburg: Meiner.
- Hutter, A. (2003). *Das Interesse der Vernunft. Kants ursprüngliche Einsicht und ihre Entfaltung in den transzendentalen Hauptwerken*. Hamburg: Meiner.
- Kant, I. (1900). *Gesammelte Schriften*. (Bd. 1—29). (Preußische Akademie der Wissenschaften, Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Akademie der Wissenschaften zu Göttingen, Hrsg.). Berlin: Reimer & de Gruyter.
- Stader, D. (2024). *Unmündigkeit. Kant und die soziale Dynamik der Aufklärung*. Hamburg: Meiner.
- Sommer, M. (1977). *Die Selbsterhaltung der Vernunft*. Stuttgart-Bad Cannstatt: Frommann-Holzboog.
- Sommer, M. (1988). *Identität im Übergang: Kant*. Frankfurt a.M: Suhrkamp.

Одержано / Recieved 07.06.2024

Heiner F. KLEMMÉ,

PhD in Philosophy, Professor of Philosophy,
Martin-Luther-Universität, Halle-Wittenberg, 06108 (Germany)
heiner.klemme@phil.uni-halle.de

KANT ON THE SELF-PRESERVATION OF REASON

The concept of self-preservation was one of the central concepts in modern philosophy and jurisprudence. Many researchers rightly point out that this concept was quite justifiably associated with the human reason. In Kant's philosophy you can also find this idea of self-preservation of the reason, primarily in the sense of the self-affirmation of the reason. But this plot, strange as it may seem, does not play any important role in modern studies of Kant. Undoubtedly, the «rationality of self-preservation» underlies all cognition and action, but this is only one meaning of self-preservation. In «Metaphysics of Morals» Kant talks about «moral self-preservation», which consists in the fact that a person does not violate his ethical and legal obligations. At the same time, for Kant, self-preservation also stands for a strong moral position that is goal-oriented. In this connection, Kant talks about the preservation of «humanity in our person». Where self-preservation becomes a special topic in Kant, it is about the sentences about goals, about formation and development, about overcoming immaturity. This topic is explicated through a number of other concepts: self-thinking, self-determination, self-mastery, self-control, self-approval, self-feeling, self-legislation, autonomy, etc. As you know, Kant compares the categorical imperative with a «compass» with which people can orient themselves in their actions. However, for complete orientation, knowledge about the world and people is required; attention must be paid to specific things and real people. In his article «What does it mean to orient oneself in thinking?» (1786) Kant formulates the «maxim of the self-preservation of reason», which appears as a concretization of the idea that a rational being exists as an end in itself. This maxim is identified with the maxim of self-thinking, the purpose of which is to overcome immaturity. As you know, this fundamental thesis is a program of enlightenment. «The maxim self-preservation of reason», as the supreme principle of our use of reason, can be interpreted as a maxim of the second order. It is important to emphasize that the scope of application of this maxim is much wider and more comprehensive compared to the scope of application of the categorical imperative.

Keywords: *Kant, self-preservation, reason, moral theory, enlightenment.*